

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ¹

ՀԻՆԳ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԿԱՐԼ ԼԱՄՊՈՒԵՏԻ

V

ՏԻԵԶԵՐԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊՐՕԲԼԷՄՆԵՐ.

Անցեալ ժամին զբաղուեցինք կուլտուրական ժամանակներով, նրանց ընդհանուր հոգեկան բնովթով, հոգեկան այն մեխանիկայով, որ նրանց մէջ երևում է, նրանց, համաժայն գերիշխող ոյժի օրէնքին, առաջ գնալուն, որոնք, շնորհիւ շարունակ աճող հոգեկան ոյժի, ձգտում են իջալի բարդացող հոգեկան շերտաւորումը: Մեր դիտողութեան շրջանը շատ սահմանափակ էր, այդ մարդկային մեծ համայնքների, ազգերի զարգացման շրջանն էր: Այս շրջանն էլ ունէր մի ուրիշ սահմանափակում. խօսքը այն միօրինակ, բնական ազգային զարգացման մասին էր, որ մի ժողովուրդ իւր դանդաղ ու անընդհատ յառաջադիմութեան ժամանակ, սկսած ամենացածրից մինչև ամենաբարձր կուլտուրական աստիճանին հասնելը ունենում է: Տեսնումենք, սա մի խիստ մեկուսացրած դէպք է, որը ի զարմանս մեր, մեր աչքի տուաւ Միացեալ Նահանգների ամերիկական ազգի զարգացմանը չի վերաբերում կամ առնուազն առանց այլևայլութեան չի վերաբերում, մինչդեռ գերմանական ազգի զարգացման համար իբրև օրինակ կարող է հիմք ծառայել:

Հասկանալի է, որ այս սահմանափակումը մեթոդի տեսակէտից ըստ ամենայնի արդարացի է, դժուարին գիտական հարցերի վերաբերմամբ դեռևս արժէք ունի divide et impera դարձուածքը. առանց վճռական պարզ գիտակցուած մեկուսացման

մեթոդի գործադրութեան, յատկապէս պատմադիտութեան ծանր հարցերում, չի կարելի մի մազաչափ անգամ առաջ դնար:

Սակայն նոյնքան իրաւացի է և այն, որ մեկուսացրած դիտողութեան եղանակը, թէև որոշ չափով սահմանափակ է, իւր ներքին բովանդակութեան համաժայն նախ ի հարկէ չի կարող կատարելապէս սահմանափակ լինել, այնուամենայնիւ րստինքեան աւելի լայն, առաջ մաշող խնդիրների է մղուելու: Ամեն մի վերացնող դիտողութիւն րստինքեան մի այնպիսի դիտողութիւն է, որը դիտելի նիւթի մէջ պարունակուող նպատակներից աւելի հեռուն է դնում: Այս դէպքում աւելի ևս ստիպում է անել այդ մարդկային համայնքների անմիջական, պարզ, դէպի միութիւնը առաջ տանող կապակցութեան դիտողութիւնը: Այս նշանակում է մարդկային արարքի ամեն մի խորը, որ նշանակում է կուլտուրական պատմական ըմբռնողութիւնը պէտք է տիեզերապատմական լինի:

Երբ տիեզերապատմութեան անվերջ տարածութեանն ենք մօտենում, առաջին պարտքը պէտք է համարել յայտնելու, որ դասախօսը որոշ երկիւղով է մօտենում: Ով պատմական մտածողութիւն ունի և տիեզերապատմութեան մի փոքրիկ հատուածը, օրինակ մի աղգի պատմութիւնը, մի քիչ լաւ դիտէ, նրան պէտք է իշխէ պոտկառանք, ի նկատի ունենալով մարդկային գործունէութեան անվերջ բազմակողմոնիութիւնն ու արդիւնաւորութիւնը: Այս մասնակի զգացումներից կսկսուին միաժամանակ մարդկութեան փոստարանութեան մեղմ արտայայտութիւններ ելնել, կսկսուի մեր ցեղի մեծութեան գիտակցութեան մէջ խորը և վտանգաւոր խորասուզումը: Երբ ես պատկերացնում եմ, օրինակ, զերմանական պատմութեան ընթացքը բաժանուած սերունդների, այն ժամանակ այսօրուանից սկսած մինչև Օգոստոսի ժամանակների Արմինուսի դիւցազնական կռիւները հաշւում են մօտ արդէն 60 սերունդ, որոնք պատմութեան մէջ յայտնի զերմանական աղգն են առաջ բերել: Ես պէտք է երեւկայեմ, որ իմ 60-րդ նախահայրը դեռ զերմանական նիզակ ունէր և յամառութեամբ նախ հռենոսին էր ողջունում և որ 50-րդ նախահայրը կապոյտ հոսանքն իւր ե-

տեն էր թողնում և ուրախութեամբ անցնում էր հեռմէական իշխանութեան տակ խնամքով պահուած և մշակուած դաշտերը: Այն ժամանակից մինչև այժմ միայն 50 զոյգեր միայն 50 արիւնավտութիւն. ինչէր չեն տեսել այդ սերունդները մինչև իրենց վերջին թուր, որը սովոր է նկուղի օդին, մինչև միայն մտքով աշխատողը, որի մկանները թուլացած են, որը անցել է ընդարձակ ծովը, որպէսզի օտար ժողովրդի մէջ և գուցէ նոյն նախահայրերի որդիների մէջ խօսէ իւր ազգի դարերի ընթացքում ունեցած կեանքի մասին: Թող մարդ լցուի այդ ուժեղ, թէև կարճ ժամանակում, մեզ հասած անցեալի զգացումներով, որ զգալ թէ որքան սարսափելի ու միաժամանակ ամենակարող է այդ:

Սակայն տիեզերապատմական տեսակէտից նայած ի՞նչ նշանակութիւն ունի 2 հազար տարին և ի՞նչ մի ազգի կարճատև կեանքը: Ի նկատի ունենալով անցեալ հազարաւոր ու միլիոնաւոր տարիների պատմական լաւիտենականութիւնը և որևէ ազգ, թէկուզ ամենից երկարակեացը, արդեօք չենք կարող սահմոսեողուի այն խօսքը կրկնել, որով նա եղակի անհատի անցաւոր լինելն է քարոզում. ի՞նչ է մարդը, որ դեռ նրա մասին մտածում էլ են:

Տիեզերապատմական պրօբլէմներին այլ կերպ չի կարելի մօտենալ, քան կրօնական զգացման խորը լրջութեամբ, չպէտքէ գիտական յաղթահարութեան գործադրած մեթոդները ամբողջովին ի նկատի առնուին, որոնք, գործադրութեան դէպքում բաւականութիւն չեն տալ:

Եղակի կուտուրական ժամանակների և նրանց կապակցութեան ուսումնասիրութիւնից մեզ տիեզերապատմական շրջանին տանողը այն հարցերն են, որոնք արտաքին մօմենտներ են, որոնք նոր գրգիռներ կուտակուելու և զիզելու պատճառ են դառնում և այսպիսով հոգեկան գործողութիւնների մէջ առաջ են բերում աններդաշնակութիւն և վերջապէս մի ժողովուրդ վերլուծութեան ու համադրութեան բարձր նշան է ծնւթ բերում, այլև գերիշխող նշան մի նոր ժն, սրա հետ միասին և կուտուրական մի նոր ժամանակ:

Այս մօմենտների մէջ հետաքրքիրներից այս դէպքում առաջին տեղը բռնում են նրանք, որոնք քննուելիք մարդկային հասարակութեան ներքին զարդացմանն են վերաբերում: Սրանք ծագում են մեծ մասամբ տնտեսական և սոցիալական զարգացումից: Ի նկատի ունենալով դերմանական պատմութեան կուլտուրական ժամանակների ծագումը՝ տեսնում ենք, որ նախ սկսւում է նստակեցութիւնը, ապա բնական տնտեսութիւնը, ապա դրամատնտեսութիւնը և վերջապէս ձեռնարկողների տնտեսութիւնը. երբ միւս աղբերի զարգացումն էլ այս տեսակէտից ենք քննում, տեսնում ենք, որ ընդհանրապէս նոյն հետեւածքին ենք հասնում:

Այս դէպքում աչքի է ընկնում մի մօմենտ ևս, որը տրդէն մեր ասածի մէջ կար, բայց այժմ պէտք է նորից շեշտել, կուլտուրական ժամանակների անցումները հետեւում են տնտեսական և միաժամանակ սոցիալական նոր ձևերի անցումներին: Այս կապակցութիւնը ի հարկէ բաւական պարզ է: Ամեն մի կուլտուրական աստիճանի տնտեսական կեանքը որևէ սոցիալական հոգու պմրողութեան համար եղակի հոգու բնաղդական ու մղման գործողութիւնների նմանութիւն ունի. տնտեսական գործողութիւնների մեծ մասը միատեսակ է կազմուած լինում և սոցիալական անգիտակցութիւն է դառնում, շնորհիւ սովորութեան հիման վրայ արած կրկնութիւններին, համեմատած բարձր հոգեկան կեանքի հետ, տնտեսական կեանքը իւր շատ մասերով բուսականի բնոյթ ունի առնուազն այն աստիճան, որքան գործունէութեան եղած ձևերը պահպանւում են: Ի՞նչպէս սակայն շնորհիւ ներքին յառաջադիմութեան, յատկապէս տնտեսական ոյժերի աճելուն մի որևէ տեղ հաւաքուած աշխատանքը փոխւում է: Այս դէպքում շատ բան, որ սոցիալական անգիտակցութեան մէջ թաղուած էր, արթնանում է, դառնում է սոցիալական գիտակցութիւն, սկսւում է անհանգստութիւն, յայտնւում են զգացումներ և ձգտումներ, որոնք մասամբ, սոցիալական տեսակէտից կենդանանում են և մասամբ հոգեպէս տարրալուծւում: Սա մի այնպիսի դէպք է, որի նմանը կայ անհատական հոգեկան կեանքում. այս դէպքում պարզ

է խնդիրը. տնտեսական, անցումները հեշտութեամբ բարձր հողեկան փոփոխութիւնների սկիզբն են դառնում:

Այս աւելի ևս լինում է այն ժամանակ, երբ սրանք տեղի են ունենում սօցիալական խռովութիւնների պատճառով: Ո՛ր է տեղի ունեցել միտքէ տնտեսական լեղափոխութիւն, առանց իւր ետեւից բերելու նաև մի սօցիալական:

Անշուշտ մինչև այժմ բոլոր ասածները բացատրում են, թէ ի՞նչպէս տնտեսական և սօցիալական անցման ժամանակները ընդհանուր, հողեկան են դառնում և կարող են դառնալ, բայց երբէ՞ք, թէ ինչո՞ւ մինչև այժմ եղած պատմական փորձառութեան հիման վրայ եղած որոշ տնտեսական լեղափոխութիւնների հետ խկոյն որոշ և միշտ էլ նոյն հողեկան փոփոխութիւններն են կապուած. ինչո՞ւ օրինակ ղրամատնտեսութեան հետ կանոնաւոր կերպով կապուած է անհատականութեան անցման ժամանակը:

Այստեղ պէտք է մի ուրիշ բան ևս լիշել: Տնտեսական լեղափոխութիւնը առաջ է բերում ոչ միայն հողեկան խառնիշփոթութիւն, այլ և համապատասխան իւր բնորոշ ընդթիւն և խառնիշփոթութեան ընդարձակմանը, առաջ են գալի նոր յատուկ զրդիւնների ու զուգորդութիւնների գումարների, ժրգտումների ու կամքի կեանքի պայմաններ, ղզացումների արտայայտութեան հնարաւորութիւններ և այլն, որոնք և դէպի բարձր հողեկան կեանք են առաջնորդում: Սա մեծ արժէք ունեցող ուսումնասիրութեան նիւթ կլինէր. մի անգամ տիեզեզերապատմութեան համեմատական ուսումնասիրութիւններով հաստատել, թէ տնտեսական ի՞նչ արժէքներ ամեն մի ժամանակում առաջ են գալի, որոնք կանոնաւոր կերպով միշտ իրենց հետ բերում են բարձր հողեկան, յատուկ ընդթ ունեցող արժէքների ղարգացումը:

Այստեղ այդպիսի ուսումնասիրութիւն չի կարող լինել. այս կապակցութեամբ բաւական կլինի այս նոր խնդրի համար իբր ապացոյց բերել այն, որ աղգային ներքին ղարգացման ժամանակ կուլտուրական նոր ժամանակի արժէքները ըստ կանոնի

կապուած են տնտեսական ու սոցիալական փոփոխութիւններին հետ:

Տեսնուած ենք, որ այս արդէն Մարքսի ուսմունքն է և այս տեսութիւնը պոսպէս ասած, անշուշտ շատ անյաշող անուն է, պատմական մատերիալիզմի տեսութիւնն է:

Բայց կարելի՞ է այդ տեսութիւնով բացատրել ամեն ինչ, սոցիալական, հոգեկան յառաջադիմութեան ներքին բոլոր երեւոյթները: Երբէք: Գերմանական պատմութեան մէջ ունենք յառաջադիմութեան շատ ուսանելի մի դէպի այն ժամանակ, երբ տեղի է ունենում անժնականութեան անցումը մօտ 1750 թ. երբ սոցիալական տնտեսական տարրերը թէև շատ մեծ դեր են խաղացել, բայց բացատրութեան համար իբր միակը չեն կարող բաւականութիւն տալ: Այս դէպքում յատկապէս պարզ է, որ հոգեկան տարրերը թէև սոցիալ-տնտեսական հիմքերից, որոշ տնտեսական խաղաղութեան ժամանակ և ոչ տնտեսական յառաջադիմութեան ժամանակ են առաջ եկել և յեղափոխութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն են ունեցել: Եւ ինչո՞ւ չպէտքէ ազդէին: Այս տարրերն էին՝ նոր կրթութեան իդէալի զարգացումը նախ homo du monde-ի ապա «զարգացած»-ի. տպագրուած ամեն տեսակ բանով հետաքրքրուելու աճումը. անհաւատալի արդիւնաւէտ ամսագրերի, ապա լրագրների գրականութեան աճումը. շնորհիւ բազմաթիւ, աշխատանքից ազատ ժամերի, ընկերակցութեան պաշտամունքի զարգացումը. ժողովրդագրութեան և ճանապարհորդութեան գրականութեան զարգացումը և սրա շնորհիւ ժամանակի և տարածութեան հորիզոնների ընդարձակումը: Ինչո՞ւ չպէտքէ սրանք հոգեկան գրգռումների ու ընդհանրապէս հոգեկան կեանքի պայմանների մի մեծ գումար առաջ բերէին և սրանով նաև հնարաւորութիւն տային մի նոր կուլտուրական ժամանակի անցման առաջ գալուն:

Եթէ նոյն իսկ միայն մի մարդկային հասարակութեան հոգեկան յառաջադիմութեան ներքին պայմաններն ի նկատի ունենան, Մարքսի իսկական վարդապետութիւնը և մարքսիստները բաւականութիւն չեն տայ: Միւս կողմից բոլորովին սխալ կլինէր սրանց մեծ նշանակութիւնը չընդունել: Ազգային յառա-

չադիմութեան մէջ, դորժող, ղեկավարող յոյժերի զարգացման փաստի շնորհիւ կանոնաւոր, մեծ մասամբ տնտեսական զարգացման, անցքերից տեսնուած ենք, որ տնտեսական, սրա հետ նաեւ սօցիալական զարգացումը բնական զարգացման հիմնական պատճառներ են, որ Ֆրանսիայի բոլոր անցքերը կողմնակի անցքեր են և որ վերջի վերջոյ բացառութիւններ են դրանք, թէ և շատ ժանրակշիռ բացառութիւններ. որ ժողովուրդ, որը առանձնացած ինքն իւր յոյժերով զարգանում է, էական ուսանելի մի օրինակ կ'առնայ որոշ սահմաններու հաստատելու Մարքսի օրէնքի ճշմարտութիւնը:

Ի հարկէ, պարոններ, չէզոքացրած ժովովուրդի համար որովհետեւ այս սօցիալիստական վարդապետութեան առանձնաբաժնով կողմն է, որ այստեղ ժողովուրդը, համեմատաբար գիտակցօրէն, կամ անգիտակցօրէն այս մտքով է քննուած Գերմանիայում սկսած Ֆրիտտէից մինչև Մարքսը և Տիւնէնից մինչև Ռոզբերտուսը:

Պատմական տեսակէտից ոչ մի ազգ այս մտքով չէզոքացած չէ. ընդհակառակը որքան մեր հայեանքը դէպի ետ կարող ենք դարձնել, մինչև մօտ 10 հազար տարուայ պատմական անցեալի մառախուղը, կտեսնենք, որ մարդկային բոլոր համայնքները՝ մեծ լճէ փոքր, մասամբ բարեկամական, մասամբ թշնամական յարաբերութիւնների մէջ են իրանց նմանների հետ: Այս դէպքում հասկանալի է դառնում, որ մինչև այժմ եղած դիտողութիւնը լոկ մի սխեմա է զարգացման. որ այս զարգացման ամուր կանվայում դեռ ուրիշ հազարաւոր օրինակներ կարող են տեղ գտնել, առաջ մղող հետ կասեցնող, վերին աստիճանի արագացնող և ոչնչացնող:

Այս տարրերի ազդեցութիւնը առանձին առանձին պարզելու համար, բնակարարաբար պէտք է սրանց մանրամասն բնութագրենք:

Խօսքը արտաքին անցքերի արած ազդեցութիւնների մասին չէ. օրինակ շրջապատող բնութեան արագափոփոխութիւնների՝ երկրաշարժների, հեղեղումների, հրաբուխների և սրանց նմանների կամ թէ նուաճումների և պետական կամ մարդկային թշնամութիւնից առաջ եկած անձնական ոչնչացումների: Սը-

բանք ի հարկէ եղակի ժողովուրդներ ճակատագիրն որոշել են և զոր ժողովողը, զոր քաղաքական պատմիչը, այժմ էլ այդ թրշուառութիւնների նկարագիրը կ'ընդնի այդ ժամանակները նրկարագրելիս: Սակայն պատմութեան հոգեբանութեան տեսակէտից սրանք այլ բան չեն ասում, իսկ Ֆիլիօլոգիական տեսակէտից միայն այն, որ տեղի են ունեցել փոթորիկներ, ու կենդանիների համառարակներ: Սրանք ոչնչացնում են որոշ սօցիալ-հոգեկան անհատներ, ծայրահեղ դէպքում բաւական մեծ աղճեր, կամ թէ սրղելումեն ու սահմանափակում նրանց ներքինի կատարելապէս անուծը: Պատմական դարգացման տեսակէտից սրանք ոչինչ չեն նշանակում. սրանք մեծ արժէք ունին այն ժամանակ, երբ տիեզերապատմական դարգացման այդ փոքրիկ մասը կազմող ամբողջութիւնը, որ մեղ ծանօթ է, ոչ թէ իրր եղակի երեւոյթ հասկացուի, այլ միայն նրկարագրուի:

Աւելի կարեւոր է տիեզերապատմական առնչութիւն ունեցող այն անցքերի դիտողութիւնը, որոնց մէջ երեւում է պարգապէս մարդկային մի համայնքի զօրեղ աղղեցութիւնը միւսի վրայ, վերջինիս ներքին զարգացման պրօցէստի վրայ, իրը մշտական աղղեցութիւն, որը շարունակ դործում է: Այս պատճառով կարեւոր է պարզել, թէ ի՞նչ պայմաններում և ի՞նչ երեւոյթներում է իրօք այդպիսի աղղեցութիւնը տեղի ունենում:

Պարզ է, որ խնդիրը երկու մասի է բաժանւում. նախ այն ճանապարհը որոշել, որով այս աղղեցութիւնները տեղի են ունենում և ապա այն անօթները, որոնց միջոցով նրանք հաղորդւում են միւսին: Առաջին կէտը մեղ տանում է մարդկային համայնքների մէջ դոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների պատմութեանը և այսպիսով մի շրջանի, որը անվերջ տարրեր ու հնարաւորութիւններ ունի, որոնցից ամեն մէկը առանձին առանձին իրեն զարգացման ընթացքով մասերի բաժանել և հասկանալ ըստինքեան տիեզերապատմական ամենամեծ խնդիրներից մէկն է: Երկրորդ կէտը երկու մասի պէտք է բաժանել. հաղորդակցութեան անօթները կարող են կամ իրենք մարդիկ լինել կամ մարդկային որևէ արտադրութիւն: Առաջին դէպքը

տեղի է ունենում ամեն տեսակ ազգային դադլթակտնութեան ժամանակ, որքան ի հարկէ սրանք վերջանում են երկու կամ աւելի մարդկային համայնքների միատեղ խառնուած կեցութեամբ. երկրորդ դէպքն է դործիքների, ընդհանրապէս դիւտերի տեղափոխութիւնը, աւելի ևս հոգեկան արժէքների՝ արժաններ, լեզու և դիր (պատկերներ, տառեր, նօտաներ և այլն), տեղափոխութիւնը: Իբրեւ օրէնք կարելի է ընդունել, որ ամեն ժամանակ էլ աւելի բնագրական տարրերը և մարդկային համայնքը իբր պղպիսին կաղմակերպող կուլտուրան, մանաւանդ տնտեսական և հասարակական կուլտուրայի արժէքները դժուարին են փոխադրուած, որովհետեւ դրանց փոխադրութեան համար յարմար ճանապարհներ ու անօթներ չկան, սրանով է բացատրուած այն իրողութիւնը, որ տիեզերապատմութեան ընթացքը ըստ էութեան բարձր կուլտուրայի տարրերի տեղափոխութեամբ է կատարուած:

Յնարաւոր է այդ փոխադրութեան ճանապարհների ու անօթների բազմօրինակ միացումները ու յետ ու առաջ դասաւորութիւնները զուտ բնական, միաժամանակ մատիմատիկական ֆօրմուլաներով մի համակարգութեան տակ դնել և իբր մի համակարգութիւն պարզ պատկերացնել: Երբէք. միայն շատ մանրամասն փորձելը կարող է, շնորհիւ շարունակ եղող տիեզերապատմական համեմատութիւնների մի որոշութիւն բերել. նաեւ փորձնականօրէն կարելի է զուշակութեամբ պարզ ու տարրական հայեացք ձեռք բերել փոխադրութեան անցքերի վերաբերմամբ, մինչև այժմ կատարած քննութեան ուղղութեամբ: Երբեք միայն խնդրին վերաբերող հետազօտութիւնները, որքան սրանք պարզուած են կամ սրանց նման մի ընդհանուր հայեացքի տակ կարելի է դնել, սկզբներին են վերաբերում. խնդիրը մեծ մասամբ արտաքին անցքի նկարագրութեանն է վերաբերում և ոչ երբէք ներքինի իմացութեանը, զործի հոգեբանական միջոցին: Այս դէպքում հաղորդակցութիւնը կարող է չափապէս տարածութեան կամ ժամանակի միջոցով լինել. առաջին դէպքը ընդունելութեան դէպք է, երկրորդը վերանորոգութեան, հաղորդակցութեան ճանապարհը կարող է մի կամ մի քանի անգա-

ժողաց լինել, խաչածե կտրող, երկար ժամանակ տեղդ, միակողմանի, քննութեան առնուելիք համայնքի նախածեռնութեանը մատչելի եղող երկկողմանի և այլն. այս տարբերութիւնները երբեք տարբեր աշխարհագրական, կլիմայական պայմաններին կարելի է վերագրել, երբեք էլ կուտուրական տարբերութեանը: Ի նկատի ունենալով յայտնի ֆիզիքական օրէնքը, մազականութեան օրէնքը, կարելի է այս անցքերից ամեն մէկի համար գրտնել համապատասխան միջահոսման, ներհոսման և արտահոսման երևոյթը: Ինչ վերաբերում է փոխադրութեան անօթներին, պէտք է նկատել, որ կարևոր տարբերութիւն կայ երկար ու կարճ տեղ անօթների մէջ. կարճատեւներին է պատկանում օրինակ մարդը, երկարատեւներին՝ ռասսան և գիրը: Երկարատեւների շնորհիւ հնարաւորութիւն է սակեղծում վաղուց արդէն մեռած կուտուրայի առնուադն մասամբ վերակենդանութեան, ուրեքն վերածնութեան ինչ ծեով էլ ուզում է լինի: Այս մարդկային դարգացման նշանակալից երևոյթներից մէկն է:

Հասկանալի է, որ այս մի քանի խօսքերով միայն տիեզերապատմական ազդեցութեան ճանապարհի ու անօթների տեսութիւնը տրուեց. բաւական է, եթէ այստեղ շօշափուած պրօթէմի մեծութիւնը որոշ չափով պարզուած լինի: Ինչքան շատ աշխատելու բան կայ այս շրջանում, ինչպէս ոսկու շերտեր, նման մեծ դիտական դիւտերի, փողոցներում են ընկած նրանց համար, որոնք ուզում են այդ գտնել:

Նոյնքան քիչ պարզաբանուած, բայց հեշտ պարզաբանութեան մաքուր են այն հարցերը, որոնք կապուած են այդպիսի միջհամայնքին, տիեզերապատմական փոխադրութիւնների հետ: Այստեղ կարելի է հարց դնել ընդարձակման տարածութեան, ժամանակի չափի և (ի հարկէ հոգեկան) ազդեցութեան հնարաւորութեան մասին: Այս հարցերին որոշ չափով պատասխան են տալի մինչև այժմ ծանօթ և սրանց վերաբերող դէպքերը. միաժամանակ օգնում են մասամբ ընդհանուր հոգեբանական ծանօթութեանը առնուազն հարցը ուղիղ դնելու խնդրում: Ինչ վերաբերում է տարածութեան ընդարձակմանը, երևում է, որ առանձնացած տեղափոխուելիք առարկայի հա-

մար որոշ պայմաններում անսահման է, ըստ կանոնի ի հարկէնախ գործունէութեան տարածուելու շրջանի հետ է կապուած: որին առարկան վերաբերում է:

Որքան էլ այս խօսքը ըստինքեան հասկանալի խօսքի տրպաւորութիւն է թողնում, այնուամենայնիւ պէտք է նկատել, որ այս այն դէպքում յարմար է, երբ մի խումբ առարկաների նոյնիսկ ամբողջ կուտուրաների տեղափոխութեան է վերաբերում: Նմանապէս այս բանը օտար ամբողջ համայնքը չի հասկանում, այլ միայն նրանք սրան պատկանողներէց, որոնք դէպի այդ կուտուրան առանձին հակուքներ ունին կամ յատուկ յարաբերութեան մէջ են մտնում. այս բանը վերաբերում է թէ ընդունելու, թէ վերակադմելուն: Օրինակ 12-րդ դարու հիւսիսային ֆրանսիական Պրօվանսի ասպետական իդէալը սկզբում միւս Եւրոպական կուտուրաներում և փնռական ժամանակ միայն ասպետներն են ընդունել. այսպիսով ասպետականութիւնը իւր տնտեսական և սօցիալական հիմքերով կամ առնուազն իւր սաղմերով կամաց կամաց իւր գոյութիւնը ամրապնդեց: Դասական աշխարհի բազմօրինակ վերակազմութիւնները հնարաւոր էին այն ժամանակ, երբ ինքնիշխան կամ վերելից ստեղծուած արդէն զլիսով աշխատողների զարգացած տարրեր կային, որոնք դէպի դասականն էին նայում, եթէ ոչ նոյնիսկ ցնորքով էին ապրում և սքանչացած իրենք իրենց տեղափոխում էին այդ աշխարհը:

Դրանք ի հարկէ տուած փորձառութիւններ են տարածութեան հարցին վերաբերող. այն սօցիալական հարցերը, որոնք այս դէպքում քննութեան են առնուելու, կարելի է նոյնպէս տարածութեան հարցին վերաբերող նկատել, ինչպէս որ տիեզերապատմական տեղափոխութիւնների ժամանակ երևան են գալի: Որքան աւելի պարզ, որքան աւելի արժէքաւոր կլինէր եղակի դէպքի ուղիղ քննութեան դէպքում այս տարածութեան հարցի պատկերը, եթէ սա իւր մէջ ամփոփէր ամբողջ, մեզ մատչելի մարդկութեան պատմութեան փորձառութիւնները:

Նոյնպէս արժէքաւոր և պատմական ընթացքի հոգեկան մեխանիկայի ընդհանուր ժանօթութեան համար գուցէ աւելի

կարևոր է տեղափոխութեան ազդեցութիւնների ժամանակա-
չափի հետազոտութիւնը: Այստեղ երևում է իբր առանց բա-
ցառութեան արժէք ունեցող այն, որ այս ժամանակաչափը,
որը փորձել են անող մարդկային համայնքի ներքին զարգացման
դէպքերի ժամանակաչափի տեսակէտից, շատ շուտ է կազ-
մուած: Յաճախ տպւում էր, որ այնպէս է, որ դրանք միան-
գամից տեղում են, ներքին զարգացման անցքերի հոգեկան ազ-
դեցութիւնը կարելի է իբր չափորդական նկատել. իսկ տեղափո-
խութիւններին, իբր յանկարծական պատահարներ, Այս տար-
բերութեան բացատրութիւնը այսօր աչքի անցկացրած պատ-
մական փորձառութեան շնորհիւ հնարւում է, առնուազն, երբ
ընդհանուր տեղափոխութիւնները ըննութեան առնուին: Սրանք
կամ ստիպուած են տեղի ունենում, ուրեմն ուժով պէտք է
փոխադրուեն, արագացրած չափով, կամ թէ աղատ կամքով են
լինում, այն ժամանակ նրանք այն դէպքում են զարգանում, երբ
առող համայնքը անձկանօք ցանկանում է նրանց, ուրեմն կրկին
սրադ չափով: Ի հարկէ իբր մի պարզ հետևանք պէտք է հա-
նել այն, որ եթէ ամենուրէք նմանօրինակ ռատսայական խառ-
նուածք ենթադրենք, բազմաթիւ համայնքներից այն համայնքի
զարգացումը ամենից արագը կլինի, որը ամենից շատ օտար
ազդեցութիւններ է կրում իւր վրայ: Սա մի դիտողութիւն է,
որը օրինակ լուսնական պատմութեան ընթացքում համեմա-
տած աւելի նոր ազդերի, օրինակ Ֆրանսիացիների, բախտի հետ,
բացատրւում է:

Վերջին դատողութիւնները մեզ տանում են մի ուրիշ
պլորելմի աշխարհ. այսինքն այն հարցին, թէ ի՞նչ հոգեկան
ազդեցութիւն է ստանում տեղափոխութիւնները ստացող հա-
մայնքը: Այստեղ տեղափոխութիւնը պէտք է սկսուի մի քանի
տարրական հոգեբանական օրէնքներից, ամենից առաջ զուգոր-
դութիւնից: Քննութեան պէտք է առնել նմանութեամբ եղող
զուգորդութեան օրէնքը: Ամեն մի հոգեկան անցք միտումն ունի
նման տեսակ հոգեկան անցքեր առաջ բերելու: Այնուհետև պէտք
է քննել փորձառութեամբ եղած զուգորդութիւնը. մարդկային

մի հոգեկան անցք հանդիպում է մի ուրիշին միաժամանակ կամ մէկին տնտեսապէս կցուում է մի երկրորդը՝ այն ժամանակ երկուսը դառնում են մի ամբողջութիւն կամ մի ընդհանուր անցք այն ծնով, որ այս ամբողջի մի մասի կրկնութիւնը իւր մէջ ունենում է միտումն ընդհանուրի ամբողջական կրկնութեան։ Այս օրէնքին կից պէտք է մի ուրիշն էլ առաջ քաշուի, որի համաժայն հոգեկան տպաւորութիւնները այն ժամանակ չեն ամենից ուժեղը, երբ ընդունելու ընդունակութեան և տպաւորութեան յոյժի մէջ եղած տարբերութիւնը ամենից մեծն է, այլ այն ժամանակ, երբ կայ մի միջինը այն ծնով, որ տարածութեան յոյժի մեծութիւնը և ընդունելու ընդունակութեան փոքրութիւնը իրարից զատուած չեն և իրար չեն բաղխում, այլ իրար հետ համեմատել կարելի է։ Այս տեղից մեզ հետաքրքրող հարցերի համար պարզապէս եզրակացնում ենք՝ առաջին-այնտեղ, ուր մի մարդկային համայնքի տեղափոխութեան անօթները և ճանապարհները մի օտար կուլտուրայի ոչ թէ եղակի մօմենտները, այլ ամբողջութիւնն են առաջ բերում. մի միտումն է իշխում այս կուլտուրայի ոչ թէ եզակին, այլ ամբողջութիւնը վերցնել և իւր սեփական կուլտուրայի հետ ձուլել. երկրորդ այս միտումը միայն այն պայմաններում է գործում, երբ օտար կուլտուրան համեմատած սեփականի հետ հոգեկան յոյժի աստիճանների տարբերութիւն չունի, որը այնքան մեծ լինի, որ երկու կուլտուրաների համեմատութիւնը անկարելի լինի։

Այս երկու եզրակացութիւններն էլ յամենայն դէպս մինչև այժմ եղած ծանօթ պատմական փաստերով հաստատուում են։ Մանաւանդ պատմական երեւոյթներից մինչև այժմ ամենից լայտնին այն է, որ ցած կուլտուրա ունեցող ժողովուրդները բարձր կուլտուրայի տարրեր ներմուծելով իրենց մէջ ոչնչանում են և այս բարձր կուլտուրա ունեցող ժողովուրդի ցածր կուլտուրայի նոյն իսկ եզակի տարրերը դժուարութեամբ են ըմբռնում։ Աւելորդ է ասել, թէ ո՞ր աստիճան մեծ նշանակութիւն ունեն երկու պնդումները. առաջինը պարզում է տիեզերապատմական կապակցութեան օգտակար ընդհանուր օրէնքը. երկրորդը ցոյց է տալի որքան այս կապակցութեան մէջ եղա-

կի մարդկային հասփայնքների, ուրիշ խօսքով՝ կուլտուրական ժամանակների յաշորդականութեան ներքին սօցիալ-հոգեկան զարգացումը ճշուտում է: Արդիւնքը ուրեմն համամարդկային պատմական կապակցութիւնն է, որ կախումն ունի մարդկային մեծ հտմայնքների տիպիկ զարգացման շարքից:

Երբ այս աղբիւնքը կայ, հնարաւոր է մարդկային հտմայնքների մէջ եղած հոգեկան ազդեցութիւնների մասին մի աւելի ուղղակի ու ընդհանուր բան ասել: Վճռական հարցը այն է ի հարկէ, թէ Ի՞նչ յարաբերութեան մէջ են այսպիսի տեղափոխութիւնները կուլտուրական ժամանակի ներքին հոգեկան մեխանիկայի հետ: Պարզ եզրակացութիւնը հաստատում է, որ գործողութեան սկզբունքն է իշխող, որը անհատական, այլ և սօցիալ-հոգեբանական օրէնքներից ենք հանել: Այս մեխանիկան կուլտուրական ժամանակների շարքից խիստ կախուած է և կարող է թեթեւ շեղումներ ու տարբերութիւններ ունենալ, յատկապէս այդ միտումը կուժեղանայ, բայց երբէք յոժ լինելուց չի դադարի: Այս նման է եղակի մարդու կենանքում դրսից եկած հոգեկան ազդեցութիւններին. ի հարկէ կարող են սրանք մեծ նշանակութիւն ունենալ, բայց մեկուտացնել այն հոգեկան մեխանիկան, որի համաժայն երեխայի հոգեկան կենանքին հետեւում է պրականը և ապա ծերութիւնը, սրանց յոժից դուրս է:

Ընդհանրապէս հոգեբանօրէն կարելի է եզրակացնել, և այս եզրակացութիւնը հաստատում է փորձառութեամբ, որ արտաքին սօցիալ-հոգեկան ազդեցութիւնները, որոնք երբ ևիցէ հոգեկան մեխանիկայի ներսում եղող օրէնքին հակառակ մի անգամ աններդաշնակ, մի այլ անգամ կեդրոնացող միտումն են առաջ բերում, ոչ մի աչքի ընկնող ազդեցութիւն չեն ունենում. յամենայն դէպս նրանց ազդեցութիւնը աւելի մեծ է, երբ նրանք այն միտումի ճանապարհով են լինում, որը հոգեկան մեխանիկայի ընթացքում իշխող է: Յատկապէս եղած հոգեկան կապակցութեան աններդաշնակութիւնը, ընդ սմին մի կուլտուրական ժամանակի անցնելը սրանց շնորհիւ-ամենից զօրեղ կերպով առաջ կքաշուի: Ի՞նչ արժէք է ունեցել օրինակ հռոմէական վերածնութիւնը 13-ից մինչև 16-րդ դարը հւրոպական

անհատականութեան զարգացման համար, ինչ հեղինական վերածնութիւնը 18-րդ դարում գերմանական անձնականութեան ծաղկման համար:

Ոչ միայն աններդաշնակութեան մոմենտի, այլ և ոչ պահաս կեդրոնացմանի համար արտաքին ազդեցութիւնները, իբր հոգեկան մեխանիկային զուգահեռաբար են գնում, մեծ արժէք են ունենում. նոյն հոգեկան տարրերի վերլուծութեան մէջ, որոնք սօցիալական հոգու մէջ ծագում են շնորհիւ աններդաշնակութեան ժամանակի նոր գրգիռների ահագին քանակութեան, նրանք պակաս մուտք են ունենում: Այն պատեւրագմը, որը պատեղ նոր գերիշխող յոյժի առաջ դալու համար ամենից խորը և իւր սաղմնային դրութեան մէջ տեղի է ունենում, զխաւորապէս բնածին ու ներքին զարգացումից առաջ եկած միջոցներով ու յոյժերով ետ է մղւում: Այս կապակցութեան և սրա հիմք կազմող աւելի խորը պատճառների վրայ հիմնուած է երևում այն, որ միանգամ եզող գերիշխող յոյժի հիմնական միտումը արտաքին ազդեցութիւնների շնորհիւ չի մեծանում: Այս դէպքում առնուազն պարզաբանող ազդեցութիւնը չի բացասում մի անգամ գծուած բնածին զարգացման ընթացքը: Նրինակ ֆռանկեան ու կարօյինգեան զարգացմանդակի պրօցեսսը, որը վերաբերում է միջնադարեան տիպիկ կեանքի անցմանը, դասական զարգացմանդակի պարզաբանող ազդեցութեան շնորհիւ աւելի բարեկազմող դրութիւն ստացաւ: Նոյնպէս անհատականութեան էական վերլուծական տարրերի lumen naturel-էի մշակումը նոյնպէս և բանականութիւնը, իրենց, համեմատաբար արագ ընթացքը պարտական են դասական փիլիսոփայութեան, յատկապէս ստօյիկեան փիլիսոփայութեան 15 և 16-րդ դարերի վերածնութեանը:

Հոգեկան մեխանիկայի ընթացքի ուղղութեան տեսակէտից նայած, մինչև այժմ պարզած ազդեցութիւններից երևում է, թէ երբ օտար ազդեցութեան շնորհիւ ներքին սօցիալ հոգեկան զարգացման ժամանակաշափը արագանում է:

Օտար ազդեցութիւնները նոր գերիշխող յոյժ կազմելու վերլուծական կողմի վրայ ունեցած ազդեցութիւնից աւելի մեծ

ոյժ ունենում են, ինչպէս երևում է համադրական կողմի վրայ Անցեալ ժողովուրդների կուտուրական ժամանակների հոգեկան բնոյթի մասերը և ամբողջութիւնը նրանց շրջանում կարող են միաժամանակ նորից յարուծիւն առնել, եթէ իհարկէ նոր կազմուող գերիշխող ոյժի հետ ներդաշնակեն, այնպէս որ այս պրօցէսի շնորհիւ անցեալ հոգին նոր կազմուող կեանքի հետ որակով համապատասխանելով, պտտուլաստուել, կաշի: Բնական է, որ առանց դժուարութիւնների չի լինի, ուժեղ ազդեցութեան դէպքում ծագում է մի տեսակ սօցիալ-հոգեկան անմարտողութիւն և մեծ պատմադրական արուեստ է պէտք, ալիպիսի մի պրօցէսը իւր անվերջ խնդրումներով ու շրջաններով ուղիղ, այսինքն այնպէս, որ ընթերցողը կարողանայ պարզ տեսնել—նրկարագրել: Սակայն և այնպէս վերջիվերջոյ սօցիալական հոգու որոշ մասեր նոր ծագող երկրորդ հոգու մէջ սաղմեր են ծագում:

Սա վերին աստիճանի կարևոր, յատուկ մտքով ասած տիեզերապատմական մի պրօցէսն է. սրա մէջ յարատւում են անցեալ ժողովուրդների անհատականացման կարևոր կտորները. նրա մէջ վերջապէս անմահ է այն, ինչ որ երբեմն մարդկային է եղած:

Սա մի այդպիսի երևույթ է, որը մեզ միանգամ էլ առիթ կտար լետադարձ հայեացք ձգելու մեծ մարդկանց, հերոսների արած ազդեցութեան բնոյթի վրայ: Արդեօք սրանք ալիազդեցութիւններ կրողները չեն, որոնք որովհետև անհատական են, համեմատած սօցիալական հոգու հետ մի տեսակ կէս օտարոտի բան ունեն իրենց մէջ: Նրանց գործունէութիւնը այս տեսակէտից արդեօք չի ենթարկուելու մի այնպիսի բանի հետազօտութեան, որպիսին է արտաքին մեծ ազդեցութիւնը: Այսպիսով սրանց համար էլ արժէքաւոր է այն, որ ինչոր նրանք իրենց ունեցածի ամբողջութեանը պատուաստել են, անմեռ է և ապրում է զեռ այս ամբողջութեան ուրիշ ժամանակների ու տարածութեան սօցիալական հոգիների վրայ արած տիեզերապատմական ազդեցութիւնների մէջ:

Միթէ այս դէպքում հետազօտութիւնը պէտք է կանգ առնէ. արդեօք կա՞մի հիմնական տարբերութիւն հերոսի հոգու և մարդկային համայնքի ամենացածր տեղում, գործող և

գուցէ դեռ ազդեցութեան ընդունակ անդամի հոգու մէջ: Ո՛չ. ինչպէս որ մենք բոլորս մարդիք ենք, այնպէս էլ մեր բոլորիս մէջ կալ ստեղծագործութեան մի կայծ, թէկուզ սա հէնց կերպարանափոխուող նմանողութեան մի կայծ լինի: Այս կայծի շնորհիւ մենք բոլորս էլ մեր սեռի պատմութեան լաւիտենակա- նութեան բաժին ենք դառնում:

Ժամանակ է այո ընդհանուր հետազոտութիւններից եզ- րակացութիւններ հանելու, թէ մեր ժամանակում, ի՞նչպէս պէտք է պատմութիւն գրել. ընդունելով իհարկէ այս հետազո- տութիւնների նշանակութիւնը, որքան սրանք լաւ են պահ- ւած և սրանց, իհարկէ դեռևս քննուելիք, հաւաստիութիւնը հիմնուած է ենթադրութիւնների վրայ:

Այժմ պարզ երևում է նախ այն բանը, որ ամեն մի եզակի անցքի նշանակութեան պատմական մասի համար տեղեկութիւն ժողովուրդ և նրա պատմական արժէքը որոշելը հնարաւոր է ամենաընդհանուր սկզբունքներով, այս նշանակում է տիեզերա- պատմական մօմենտով: Սրանք մեծ փորձառութեան մէջ այն- պէս են ընթանում, որ տիեզերապատմական կապակցողը, հա- մաշխարհային կապի արժէքը ոչ այնքան երկրի պատմական եղելութեան մէջ պէտք է փնտրել, այն տարրերում, որոնց տեղափոխութիւնը ժամանակի ու տարածութեան միջով ճա- նապարհ ընտրելու և պատրաստի սնօթներ գտնելու դժուա- րութեան առաջ խորտակում է, այլ պէտք է հոսող, թեթե- տարրերի մէջ փնտրել, որոնք տիեզերապատմական տեսակէտից առաջին տեղն են բռնելու: Այս տարրերը բարձր հոգեկան գործունէութեան տարրեր են. բարոյականութեան ու կրօնի, աւելի ևս գեղարուեստի, բանաստեղծութեան ու գիտութեան տարրեր, որոնք աւելի ճիշտ են որոշում համաշխարհային պատ- մութեան կապը: Սրանց կողքին քննութեան են առնում նաև քաղաքական կազմակերպութիւնը, սօցիալական դասը և տրն- տեսական կեանքը. հասկանալի է, որ սրանց ընդարձակ ազդե- ցութեան մասին ոչ մի կասկած չկայ:

Որովհետև ամէն մի պատմական եզակի անցք այս բարձ- րագոյն սկզբունքներով պէտք է դնահատել, ուրեմն մասնաւոր

պատմութիւնը, ամենից առաջ եղակի ազդերի պատմութիւնը ոչ թէ տնտեսական սօցիալական կամ պետական կաղմակերպութեան մօմենտներով պէտք է գնահատել, այլ միայն հոգեկան բարձր գործօնների պատմութեան տեսակէտից պէտք է արժէքաւորել և կարգաւորել, այլապէս ուղիղ չէր պարզաբանուի թէ եղակի մարդկային համայնքները տիեզերապատմական ի՞նչ նշանակութիւն են ունեցել և ի՞նչ նշանակութիւն ունին։ Այս տեսակէտից կուտուրական ժամանակների բնոյթի և ընթացքի տեսութիւնը, նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ համոզմունք կարող է առաջ գալ, որ այս բնոյթքը և ընթացքը ամբողջապէս տրնտեսական և սօցիալական քաղաքական տեսակէտից է որոշւում, չպէտք է տնտեսութեան կամ սօցիալական պատմութիւնից իբր խմորող տարրից, սկզբունք հանել, բաժանման սկզբունքը պէտք է բարձր հոգեկան կեանքից հանել։ ոչ թէ նրանց՝ արմատների, այլ նրանց ծաղկման տեսակէտից պէտք է կարգաւորուեն և սահմանաւորուեն կուտուրական ժամանակները։ Մանաւանդ որ նախկին պարզաբանութիւնների հիման վրայ հաստատուած է, որ ծաղկման երևոյթների սահմանաւորումով միաժամանակ իրարից բաժանւում են նաև խոր արմատ ունեցող անցքերը։ Բարձր հոգեկան կեանքում երևում են կրկին դէպքեր ու անցքեր մաքուր երևակայութեան գործունէութեան, բանաստեղծութեան, երաժշտութեան և մանաւանդ ծեփկերպող արուեստի մէջ։ կարծես հէնց միայն բաժանման սկզբունքները պարզելու համար ստեղծուած լինին, գործնական և տեսական հիմքերով, որոնց հետ շուտով կը ծանօթանանք։ Այս բոլոր սկզբունքներից յետոյ կառուցուած է կուտուրական ժամանակների համար այն գրական ուսմունքը, որը ես իմ մինչև այժմ կատարած աշխատանքում յատկապէս առաջին անգամ գերմանական պատմութիւնից եզրակացնել կարողացայ։

Pessimist

(Վերջը միւս անգամ)

